

TURBODYNAMIEK IN NOORD EN ZUID

DE STUDIE VAN DE NEDERLANDSE LITERATUUR EN CULTUUR
IN DE MIDDELEEUWEN

Begin februari van dit jaar verscheen *Wereld in woorden* van de Utrechtse hoogleraar Frits van Oostrom. Het lijvige boek (651 bladzijden) is deel Ib van het grootse literair-historische project van de Nederlandse Taalunie om de hele Nederlandse letterkunde voor een breed lezerspubliek in een meeslepend verhaal te beschrijven. *Wereld in woorden* schildert op een ongemeen boeiende wijze het tijdperk van de veertiende eeuw en is een vervolg op het bejubelde *Stemmen op schrift* (deel Ia, 2006) van dezelfde auteur, de literaire geschiedenis van het begin tot en met de dertiende eeuw. Samen met deel II, *Het gevleugelde woord* van Herman Pleij, beschikken we thans in drie lijvige boekdelen over een up-to-date overzicht van de Nederlandse literatuur tot circa 1560. Het was de hoogste tijd. Terwijl de ons omringende taalgebieden erin slaagden om verschillende degelijke syntheses op de markt te brengen, moesten wij na de vijfde druk van Gerard Knudevelders *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1970) bijna een halve eeuw wachten op een nieuwe literatuurgeschiedenis. De hele onderneming Van Oostrom-Pleij vormt een waardige afsluiting van een periode die onverwacht overrompend en buitengewoon dynamisch was. Wie had immers vijftig jaar geleden durven te voorspellen dat de studie van de Middelnederlandse cultuur en literatuur ooit een voorbeeldstatus zou verkrijgen binnen de alfawetenschappen? Zeker niemand in Vlaanderen, waar de vakbeoefening door zware stormen van goedkoop modernisme overeind probeerde te blijven.

JOZEF JANSSENS

werd in 1944 geboren in Rijkevorsel. Hij is emeritus hoogleraar Cultuurgeschiedenis en Geschiedenis van de middeleeuwse, Nederlandse en Europese literatuur aan de Katholieke Universiteit Brussel (nu Hogeschool-Universiteit Brussel). Publiceerde verschillende werken over de middeleeuwse letterkunde en geschiedenis.

VERKAVELING EN TERRITORIUMVREES

Niet zo lang geleden leek het er inderdaad op dat de studie van de Nederlandse cultuur en literatuur in de middeleeuwen bij ons op apegapen lag. Dat had te maken met het tijdsklimaat dat in de jaren zestig-zeventig grote nadruk legde op de maatschappelijke relevantie van het wetenschappelijke onderzoek en onderwijs. De geëngageerde tekststudie botste frontaal met de universitaire gewoonte om Middelnederlandse werken eng filologisch te benaderen. Er werden tekstedities verzorgd en er werd tekstkritiek beoefend, maar de literaire analyse beperkte zich veelal tot het verklaren van de oude taalvormen en hun betekenis. De onuitgesproken veronderstelling was: als we in ons moderne idioom begrijpen wat er geschreven staat, is de tekst uitputtend verklaard. De obsessie voor woordverklaring en tekstkritiek zorgde ervoor dat de term *filologie* in een kwalijk licht kwam te staan. Na eindeloze discussies werd daarom in Vlaanderen van de BaMa-hervorming in 2004 gebruikgemaakt om het vieze woord uit de opleiding te schrappen en te kiezen voor de richtingen *Taal- en Letterkunde: twee talen*: dus niet langer Germaanse, Romaanse of Klassieke Filologie, maar Nederlands-Duits, Latijn-Frans, Spaans-Engels, enzovoort.¹ Ook de neergang van de Vlaamse *Filologen*-congressen, ontstaan in 1910 en tweejaarlijks georganiseerd sinds de jaren dertig, was symptomatisch voor deze ontwikkeling. Na het 33ste congres in 1981 te Antwerpen kwijnde het enthousiasme weg; pogingen om de formule te revitaliseren leidden in 1990 tot een Brussels congres *Cultuurwetenschappen in beweging*, maar het initiatief bloedde algauw dood.²

Vooral op het vlak van de universitaire studie van oudere literatuur sloeg het modernisme in Vlaanderen sterk toe. Er waren zelfs universiteiten die het vak helemaal schraptten. Waar aan Nederlandse universiteiten – ondanks drastische besparingsrondes – rond de jaren negentig vier hoogleraren en meer dan twintig voltijdse medewerkers zich met Middelnederlandse letterkunde bezighielden, moest men het in Vlaanderen op licentieniveau stellen met één hoogleraar en drie assistenten. Nog sprekender was de vergelijking van het doctoraatsonderzoek. Van 1988 tot 1991 promoveerden vijftien Nederlandse doctorandi op een Middelnederlands proefschrift, in Vlaanderen niemand!³

Bovendien was het onderzoekslandschap grondig verkaveld. De territoria waren streng afgebakend en werden angstvallig bewaakt: Gent specialiseerde zich in de rederijersliteratuur, Leuven in religieuze en canonieke teksten, het Ruusbroecgenootschap was het vrijwel exclusieve speelterrein van theologisch hooggeschoolde jezuïeten. Gespecialiseerde tijdschriften bevestigden die verkaveling, respectievelijk *De Fontaine*, *Leuvense Bijdragen* en *Ons Geestelijk Erf*. Veel interuniversitaire (laat staan: interdisciplinaire of internationale) samenwerking viel er niet te bespeuren, integendeel: het wetenschappelijke klimaat was er veeleer een van scherpe confrontatie. Dat had ook wel te maken met de karakters van de toenmalige hoofdrolspelers: ofwel eenzame zelfkazers (de term is van Wim Gerritsen) zonder veel uitstraling, ofwel opgepepte ego's die nauwelijks indringers op hun terrein duldden.⁴ Typisch is het geval Jozef van Mierlo S.J., de mediëvist die tot aan zijn dood in 1958 het vakgebied beheerste. De combattieve geleerde was niet bepaald de man van nuances en leefde als zelfverklaarde allesweter met zijn collega's op voet van koude oorlog. Ze waren met velen: Te Winkel, De Vreese, De Vooys, Draak, Frings, Van Ginneken, om nog te zwijgen over de aankomende onderzoekers die Hadewijch, zijn literaire idool, durfden te bekritisieren. Hij was zelfs begonnen aan een literatuurgeschiedenis om de Hollandse, calvinistische neerlandici van antwoord te dienen: in zijn ogen was de Middelnederlandse letterkunde immers essentieel katholiek-Vlaams.⁵

EEN POGING TOT ACTUALISERING: EXTREME LITERATUURWETENSCHAP

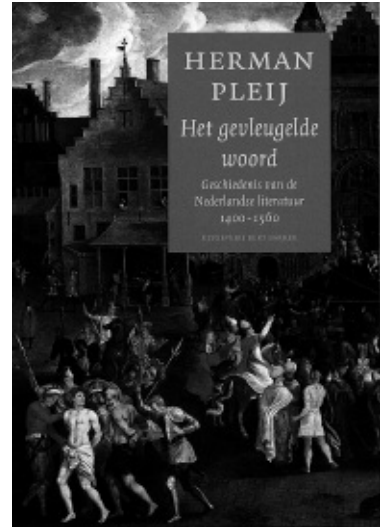
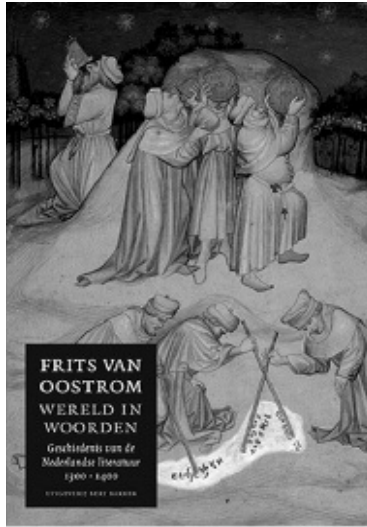
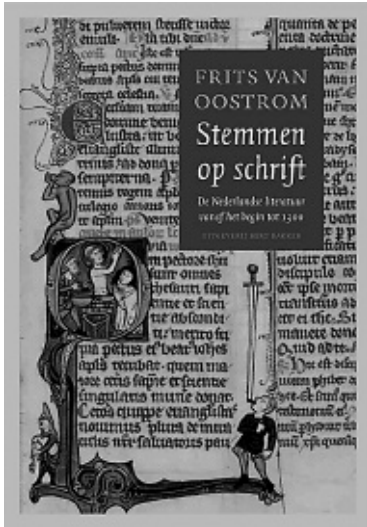
Om het tij te keren werden in de jaren zeventig, vooral aan de K.U. Leuven, pogingen ondernomen om het vak in een moderner pak te steken. De bevoorrechte gesprekspartners leken hierbij de ALW'ers te zijn, onderzoekers die via een nieuw gecreëerd vak, de Algemene Literatuurwetenschap, de studie van tekststructuren, van verteltechnieken, van literaire receptie, enzovoort aan de universiteiten introduceerden. Sommigen waren bovendien behept met de obsessie om in een concurrentiestrijd met de positieve wetenschappen te streven naar een soort van mathematisch-exacte literatuurwetenschap. De stelregel werd: niets is wetenschappelijk wat niet kan

worden geverifieerd met kwantitatieve middelen. Formaliseren was de boodschap! Er werd gestoeid en geflirt met vreemdsoortige modellen gebaseerd op Greimas, Kristeva, Todorov en Propp; poëtische analyses namen de vorm aan van algebraïsche formules; ridderlijke zoektochten werden ontbonden in narratief-logische, spiraalvormige schema's, distributiepatronen en frequentietabellen moesten objectieve resultaten garanderen, enzovoort.⁶ Tussen het wetenschappelijke onderzoek en het brede culturele veld (en het secundair onderwijs) groeide een steeds diepere kloof. De vernieuwingspoging was gedoemd om te mislukken...

Intussen werd de nood aan samenwerking tussen noord en zuid, maar ook interdisciplinair met taalkundigen, historici, classici, romanisten en kunsthistorici steeds sterker gevoeld. Het Brusselse congres *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij* (1981) speelde daar gelukkig op in. Meer dan honderd neerlandici en historici uit Vlaanderen en Nederland ontmoetten elkaar – sterker mediëvistisch gefocust dan tijdens de Filologencongressen – in de stellige overtuiging veel van elkaar te kunnen leren. Een nieuwe generatie onderzoekers stapte voor het eerst grensverleggend naar voren: Frits van Oostrom met zijn mecenaatsonderzoek, Frank Willaert met de studie van de registrale poëzie (dichtkunst die niet de originaliteit opzoekt, maar voortdurend varieert met stereotiepe beelden, klankprocedés en rijmpatronen), Dirk Coigneau met een nieuwe kijk op “volksboeken”. Maar misschien nog belangrijker: er werden stevige contacten gesmeed met de Nederlandse mediëvistiek. Die zouden uiteindelijk voor de studie van de Middelnederlandse letterkunde in Vlaanderen van levensbelang blijken te zijn. Dat de Utrechtse hoogleraar Wim Gerritsen hierbij een genereus collegiale rol heeft gespeeld, moge uitdrukkelijk worden vermeld; er werd bij zijn emeritaat dankbaar aan herinnerd in een inleidende bundel van Vlaamse mediëvisten, aan hem opgedragen.⁷

LONKEN NAAR HISTORICI EN SOCIOLOGEN: DE FUNCTIONERINGSMILIEUS

De definitieve doorbraak kwam niet onverwacht vanuit Nederland. Een leerling van Gerritsen, Frits van Oostrom, werd in 1982 hoogleraar oudere letterkunde aan de universiteit van Leiden. Via de studie van het literaire mecenaat, geïnspireerd door het onderzoek van Joachim Bumke in Duitsland, haalde hij nadrukkelijker dan voorheen de socio-cultuurhistorische context binnen. Vanuit het onderzoek van de vertaal- en bewerkingstechnieken in Arthurremains, kreeg hij belangstelling voor de relatie tussen dichter en mecenas en stelde hij indringende vragen naar de historische functioneringsmilieus (hof, stad, klooster), naar de maatschappelijke rol van de toenmalige literatuur en naar het publiek dat de dichter op het oog had. Over de grenzen van het vakgebied drongen zich nieuwe gesprekspartners op: historici, die vertrouwd waren met hofrekeningen, ambtelijke teksten en kronieken; cultuurhistorici, die de menta-

De middeleeuwen in de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, een project van de Nederlandse Taalunie.

liteit van een bepaalde periode konden reconstrueren; sociologen, die de propaganda over maatschappelijke waardepatronen (hoofsheid, burgerlijke moraal, lekendevotie) konden evalueren en de agogische functie van literatuur in beeld brachten.⁸ In Vlaanderen werd het nieuwe concept ijverig gevolgd en uitgetoet in (ironisch genoeg) twee kandidatuurinstellingen: aan de UFSAL (later: Katholieke Universiteit Brussel) met betrekking tot de epiek, aan de UFSIA te Antwerpen met betrekking tot de lyriek en de mystiek.

Tegelijk betoogde Van Oostrom, tegen het gezag van zijn sceptische leermeester in, dat op grond van de centra van literaire bedrijvigheid een literatuurgeschiedenis-nieuwe-stijl kon worden geschreven. Dat resulteerde in een eerste vingeroefening, een magistrale beschrijving van het culturele leven aan het Hollands-Beierse hof omstreeks 1400: *Het woord van eer* (1987). Het was een voltreffer en zorgde er mede voor dat de nog jonge hoogleraar in 1989 – een primeur in de menswetenschappen – een wetenschappelijk Pioniersproject, bijzonder royaal gesubsidieerd over verschillende jaren, kreeg toegekend: Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen (algemeen bekend onder het letterwoord NLCM). De titel was programmatisch voor de onderzoeksintenties: studie van de literatuur in zijn verscheidenheid en breedste omschrijving. Niet enkel de canonieke teksten, maar alle volkstalige tekstsoorten:

gedragsvoorschriften, gebeden- en spreukenverzamelingen, catechetische teksten, medische traktaten, enzovoort. Bovendien werd de wisselwerking met de Latijnse, Franse en Duitse literatuur mee ingecalculleerd: de onderzoeker werd noodgedwongen historicus én comparatist.

HET WONDERDECENNIUM 1987-1997 EN DE TURBO-MEDIËVISTIEK

Van Oostrom trok een schare jonge en enthousiaste medewerkers en promovendi aan (aanvankelijk een elftal aio's, assistenten-in-opleiding). Een nieuwe reeks NLCM-studies (bij uitgeverij Prometheus) bundelde het sterk innovatieve onderzoek van individuele proefschriften en themagroepen, die gedurende een semester specialisten uit noord en zuid bijeenbrachten. Vanaf 1990 verschenen er niet minder dan 26 delen! Meer dan ooit werd Leiden het brandpunt van de studie van Middelnederlandse teksten, een studie die vanwege haar nieuw verworven *sérieux* ook met een modieuze benaming werd bedacht: de medioneerlandistiek.⁹ Meerdaagse symposia hielden de vinger aan de pols: over interdisciplinaire samenwerking (1990), over de behoefte aan synthese (1994) en over de diverse uitgangspunten (2004). Een nieuw vaktijdschrift werd boven de doopvont gehouden (*Queeste*, 1994), zoals ook een schitterende website voor een breed publiek (*literatuurgeschiedenis.nl*) en een reeks didactische handboeken (*Tekst in context*, vanaf 1997). NLCM leidde binnen de medioneerlandistiek tot een ongekennde vaart die nauwelijks viel te volgen: de turbo-mediëvistiek. Bovendien was de werksfeer anders dan in de jaren vijftig-zestig. De vakbeoefening werd gekenmerkt door een uitgesproken open, zelfs vriendschappelijk klimaat dat vanzelf samenwerking en uitwisseling van ideeën uitlokte, ook over de landsgrenzen heen. Toen Van Oostroms magistrale studie, *Maerlants wereld* (1996), met de AKO-literatuurprijs werd bekroond, organiseerden Vlaamse en Nederlandse neerlandici en kunsthistorici in een stimulerend samenwerkingsverband een grote Maerlant-tentoonstelling zowel in Den Haag (Meermanno-Westreenianum) als in Damme (Huis De Grote Sterre)(1997). Die open onderzoeksmentaliteit vond ook haar bekroning in de raad van advies die de drie delen van de nieuwe literatuurgeschiedenis begeleidde en royaal van commentaar en correcties voorzag. De auteurs waren Nederlanders, maar de meerderheid van de leescommissie bestond uit Vlaamse specialisten, die actief bij het NLCM-project waren betrokken. Na veertien jaar intense onderzoeksactiviteit stopte het programma in 2003; de wetenschappelijke schokgolven bleven evenwel nog lange tijd nadreunen met de *Wereld in woorden* als afsluitende climax.

Ook buiten Leiden liet de mediëvistiek een nieuw geluid horen. In Amsterdam had Herman Pleij aan de studie van laatmiddeleeuwse teksten een sociologisch-cultuurhistorische dimensie geschonken. Wars van de esthetiserende canon en uitgaand van een intrigerend gedicht, 'Het gilde van de Blauwe Schuit', bestudeerde hij in zijn doc-

toraal proefschrift (1979) carnavalsteksten, in de stad aangepaste plattelandsgebruiken, maatschappelijke annexatie- en adaptatiemechanismen, omkeringsrituelen, enzovoort, waarbij fenomenen als humor rond stront, het vormen van winden en platte seks nooit ver weg waren. Met zijn uitdagende inzichten zette hij vakgenoten aan het denken. Waar Van Oostrom het hof als literair centrum had onderzocht, koos Pleij voor de literatuur en cultuur in de stad. Een eerste magistrale synthese verscheen in 1988 onder de titel *De sneeuwpoppen van 1511*. Opnieuw stond een gedicht centraal, het gedicht van de Brusselse stadsrederijker Jan Smeken: ‘d’Wonder dat in die stad van Bruesel ghemaect was van claren ijse en snee...’ Pleij toonde op overtuigende wijze aan hoe dichters en schrijvers, onder meer gebruikmakend van het populaire procedé van de ironische omkering, volop deelnamen aan de uitbouw van een stadsideologie, waaruit onze burgermoraal werd geboren. Hij zag literaire teksten – of beter nog: alle teksten – als indicatoren van maatschappelijke brandhaarden, als opiniërende instanties waar, behoudsgezind of revolutionair, meningen werden getest, geprobeerd en gepropageerd als communicatie-instrumenten bij uitstek binnen een waarachtig beschavingsoffensief. Pleijs *Sneeuwpoppen* was een baanbrekende studie, een onvoorstelbaar rijke informatiebron ook, naar goede Nederlandse gewoonte wetenschappelijk grensverleggend, boeiend geschreven en gepresenteerd naar een breed geïnteresseerd publiek. Daarbij stelde hij zich uitdrukkelijker dan Van Oostrom op als een cultuurhistoricus met een bijzondere soort van bronnen, namelijk literaire teksten.¹⁰ Hij wilde graag het enge kader van de filologie en de literatuurwetenschap doorbreken en gegevens, ideeën en methodes uitwisselen met verwante disciplines als de culturele antropologie, de historische sociologie, de volkskunde, de mentaliteits- en de kunstgeschiedenis. Dat alles geldt in uitgesproken mate voor Pleijs recentste syntheses: zijn deel van de Nederlandse literatuurgeschiedenis *Het gevleugelde woord* (2007), over de vijftiende- en zestiende-eeuwse letterkunde, en zijn eigenzinnige studie over Anna Bijns (2011).

NIEUWE ACCENTEN

Bij het onderzoek naar functioneringsmilieus stootten onderzoekers al gauw op een gebrek aan documentaire bronnen. Automatisch kwamen dan de handschriften scherper in beeld, niet enkel als tekstdragers of getuigen van variante lezingen, maar als cultuuruitingen in se, waaruit men het productieproces (opmaak, communicatiestrategieën, ateliers) en de receptie (bezitters, gebruikssporen) kon afleiden. Onderzoekers werden noodgedwongen schrift- en handschriftendeskundig, paleograaf en codicoloog. Grote aandacht ging en gaat daarbij naar verzamelhandschriften: aangezien veel middeleeuwse teksten zijn overgeleverd in handschriften met meer teksten. Het leidde in 1994 tot een nieuwe reeks edities: *Middeleeuwse*

Verzamelhandschriften uit de Nederlanden (MVN), goed verzorgde en mooi ogende boeken, gebonden in linnen, met stofomslag en leeslint.¹¹

Door het loslaten van een esthetische canon – een moderne projectie – werden opnieuw verwaarloosde genres (kronieken, exempelen) bestudeerd of nieuwe tekstcorpusen aangeboord. Tegenwoordig zijn alle tekstsoorten voorwerp van onderzoek, ook geschriften die wij tegenwoordig onder wetenschaps- of vakliteratuur zouden onderbrengen (de zogenaamde “artes-teksten”) en die handelen over uiteenlopende zaken als grammatica, astronomie, biologie, geneeskunde, alchemie, magie, enzovoort. Sinds de publicatie in 1989 van het belangrijke *Repertorium van de Middelnederlandse artesliteratuur* van Ria Jansen-Sieben (Brussel) is de belangstelling voor dit soort teksten gestaag gegroeid. Dit onderzoeksterrein, dat uitgesproken interdisciplinair is, wordt voor een breder publiek toegankelijk gemaakt door de *Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur* (WEMAL) van de Universiteit Utrecht.

Toch weerklinken hier en daar ook tegenstemmen: er is opnieuw enige toenadering tot de Algemene Literatuurwetenschap, zonder evenwel de inzichten van het contextonderzoek los te laten.¹² En oordelen over de kwaliteit van literaire werken is niet langer taboe.¹³ Ze zijn in de literatuurgeschiedenis van Van Oostrom zelfs prominent aanwezig.

Computertechnologie heeft met het digitaal beschikbaar stellen van handschriften en tekstcorpora – hier moet expliciet de stimulerende rol van de DBNL (*Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren*) worden vermeld – het onderzoek beduidend vooruitgeholpen. Vooral het verschijnen van de *CD-rom Middelnederlands* (Leiden, 1998) was een mijlpaal: alle teksten tot 1300 (het zogenaamde *Corpus-Gysseling*), het hele Middelnederlands Woordenboek, 250 rijm- en prozateksten op één schijfje, alles controleerbaar via een zoekfunctie. Op dit gebied mogen nog grote doorbraken worden verwacht. Een eerste aanzet vindt men in het doctorale proefschrift van Mike Kestemont: *Het gewicht van de auteur. Stylometrische auteursherkenning in Middelnederlandse literatuur* (Antwerpen, 2012). Toch moet men ervoor waken dat dergelijke hypergespecialiseerde wetenschap niet tot nieuw maatschappelijk isolement leidt; het gevaar bestaat immers dat onderzoekers worden tot “diepzeeduikers met caissonziekte”.¹⁴ Want dat zal de grote uitdaging blijven: de medioneerlandistiek moet zich blijven verzekeren van een breed maatschappelijk draagvlak, wil ze op termijn overleven. De Brugse *Gruuthuse*-tentoonstelling in het voorjaar van 2013, *Liefde en devotie*, was alvast een bemoedigend signaal.¹⁵

Noten

- 1 Zie J. JANSSENS, *Begrijpen en begrijpen is twee... Een halve eeuw medioneerlandistiek*, in: *Queeste* 19 (2012), p. 2-4.
- 2 Voor de opzet van het initiatief en de Vlaamse Vereniging voor Cultuurwetenschappen, zie TH. VENCKELEER, *Ten geleide*, in: TH. VENCKELEER EN W. VERBEKE (RED.), *Cultuurwetenschappen in beweging*, Leuven/Antwerpen, 1992, p. vii-ix. De Nederlandse Filologencongressen gingen nog door tot in 1993.
- 3 Zie J. JANSSENS, *De middeleeuwen zijn anders. Cultuur en literatuur van de 12de tot de 15de eeuw*, Leuven (Davidsfonds), 1993, p. 25.
- 4 Gerritsen had het over Gerard Knuvelder, zie *Geschiedverhaal of schetskaart*, in: *De nieuwe taalgids* 68 (1975), p. 95-96.
- 5 Zie F. WILLAERT, *De voordelen van vooroordelen*, in: *Literatuur* 6 (1989), p. 345-349 en G. WARNAR, *Van Mierlo (1878-1958) en de anderen. De studie van de geestelijke letterkunde tussen 1900-1950*, in: W. VAN ANROOIJ E.A. (RED.), *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*, Amsterdam, 2003, p. 179-193.
- 6 Zie J. JANSSENS, *Een kwarteeuw Middelnederlandistiek: weifelen tussen algemene literatuurwetenschap en cultuurgeschiedenis*, in: M. DE CLERCQ E.A. (RED.), *Verzoenende veelzijdigheid. Huldealbum opgedragen aan Prof. Dr. H. Van Gorp*, Brussel, 2000, p. 109-110.
- 7 R. JANSEN-SIEBEN, J. JANSSENS EN F. WILLAERT (RED.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*, (Middeleeuwse Studies en Bronnen, LXIX), Hilversum, 2000.
- 8 Zie JANSSENS, *Een kwarteeuw...*, p. III. Ook F. WILLAERT, *Frits van Oostrom: tien jaren onderzoek*, in: *Ons Erfdeel* 36 (1993), p. 427-428.
- 9 De term werd voor het eerst gebruikt door W.P. GERRITSEN, *Geschiedverhaal...*, p. 90.
- 10 Zie H. PLEIJ, *Van het luie, lekkere leven. Over de doelloze bestudering van de Middelnederlandse letterkunde*, in: F.P. VAN OOSTROM E.A., *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*, Amsterdam, 1991, p. 28.
- 11 Bij Uitgeverij Verloren (Hilversum). Momenteel zijn er elf boeken (sommige tweedelig) beschikbaar. Zie ook JANSSENS, *Begrijpen...*, p. 6-7.
- 12 JANSSENS, *Begrijpen...*, p. 10.
- 13 Zie FRANK WILLAERT in K. PORTEMAN E.A., *Tegendraads genot. Opstellen over de kwaliteit van middeleeuwse teksten*, Leuven (Peeters), 1996, p. 9-10.
- 14 Het beeld is van FRITS VAN OOSTROM, *De biografie van een boek: een parabel over twee eeuwen (medio)neerlandistiek*, in: *Literatuur* 14 (1997), p. 358.
- 15 www.liefdeendevotie.be